

Gerhard Friedrich Müller, az elfelejtett nyelvész¹

MATICSÁK Sándor

Debreceni Egyetem
maticsak.sandor@arts.unideb.hu

1. Müller az utókor szemében

Gerhard Friedrich Müller (1705–1783) életével, tudományos tevékenységével a történészek és az etnográfusok sokat foglalkoztak. Életében már elismert tudósnak számított, annak ellenére, hogy monumentális összefoglaló munkája Szibéria történetéről teljes egészében csak jóval halála után, a 20. század harmincas éveiben jelent meg. Történeti jelentősége ma sem halványul, szibériai gyűjtésének néprajzi szempontú, magyarázó jegyzetekkel, irodalommal felszerelt összegzése² 2009-ben jelent meg Moszkvában, a hallei egyetem közreműködésével.

Teljesen más azonban Müller nyelvészeti munkásságának utóélete. A magyar nyelvű finnugor szakirodalomban Müller szinte a teljes elfeledettségre kárhoztatott, ellentétben kor- és munkatársával, Johann Eberhard Fischerrel,³ aki a helyére lépett a szibériai expedícióban. Való igaz, hogy Fischer munkája, a *Sibiricum Vocabularium* a finnugor nyelvtudomány egyik fontos alapműve, de Müller mellőzése annak tükrében fölötte igen méltánytalan, hogy az ő tollaival ékeskedett Fischer, hiszen javarészt a Müller által gyűjtött anyagot jelentette meg saját neve alatt.

Nézzük meg, milyen képet adnak Müllerről a 20. század legfontosabb finnugor kézikönyveinek tudománytörténeti összefoglalói!

¹ Jelen írás a *Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga című* könyvem 3–4. fejezetének rövidített változata.

² *Описание сибирских народов* [A szibériai népek leírása].

³ Fischer (1697–1771) a baden-württembergi Esslingenben született. Egyetemi tanulmányait Württembergben végezte, majd Oroszországba utazott. 1730-ban lett a szentpétervári akadémiai gimnázium prorektora, majd két év múlva rektora és a pétervári akadémia tagja. 1740-től 1747-ig vett részt a nagy szibériai expedícióban, majd onnan hazatérve megkapta a korábban megígért történészprofesszori állást Pétervárott.

Zsirai Miklós *Finnugor nyelvrokonságunk* című 1937-es művében a következőket írja: „A Strahlenberg-féle könyv megjelenését követő évtizedek finnugor tárgyi kutatásaira két történettudós: Fischer János Eberhard és Schlözer Ágost Lajos munkássága nyomta rá a maga jellegzetes bélyegét. [...] Fischer János Eberhard orosz akadémikus főleg Müller Gerhard Frigyesnek, a *Sammlung Russischer Geschichte* c. nagyértékű tanulmányosorozat kiadójának biztatására fogott Kelet-Oroszország történeti és néptudományi múltjának földerítéséhez s e földadat keretében a finnugorság alapvető történeti kérdéseinek vizsgálatához” (Zsirai 1937/1994: 492). Gulya János az *Основы финно-угорского языкознания*-ban megjelent tudománytörténeti áttekintésében meg sem említi Müllert: „Словарь был составлен по просьбе А. Шлөзера... [a szótár Schlözer kérésére lett összeállítva]” (Gulya 1974: 64).

Hajdú Péter az *Uráli nyelvrokonságunk* c. könyv rövid tudománytörténeti fejezetében a korból csak von Strahlenberg, Fischer és Schlözer munkásságával foglalkozik, Müllerről nem szól (Hajdú – Domokos 1978: 12).

Domokos Péter 1990-ben állította össze a *Finnugor életrajzi lexikont*. Ebben Fischernek húsz sort szentel, Müllert említésre sem méltatja. (Szerepel benne viszont Johann Bernhard Müller svéd dragonyos kapitány, aki szibériai fogságában írott néprajzi megfigyeléseivel érdemelte ki a figyelmet...) Domokos anyagából készült a *Nyelvrokonságunk* című, 2000-ben megjelent kézikönyv „Jelentősebb finnugor kutatók” c. fejezete. Fischer szerepel benne (460. oldal), Müller nem.

Szintén csak Fischerről ír Bereczki Gábor *A magyar nyelv finnugor alapjai* c. egyetemi jegyzetében (1998), megismételve a korábbi álláspontot: „A szótár [azaz a *Vocabularium Sibiricum*] összeállítását Fischer a neves történész, A. L. Schlözer kérésére végezte el...” (5. oldal).

Az idegen nyelvű tudománytörténeti monográfiák némiképp kiegyensúlyozottabbak. Mikko Korhonen *Finno-Ugrian language studies in Finland 1828–1918* c. 1986-os könyvében az általa vizsgált korszak előzményeit taglaló fejezetben, a 18. század nagy alakjai között említi Müllert is, Fischert is (Johannes Ihre, A. L. Schlözer, Joseph Dobrovský, Sajnovics és Gyarmathi társaságában) (31. oldal).

Günter Johannes Stipa nagy tudománytörténeti áttekintésében is kiegyensúlyozottan szól a két tudósról. Müller esetében kiemeli az archívumokban végzett nagy munkáját, ill. a szibériai összehasonlító etnográfia érdekében végzett tevékenységét, s említi a nyelvi gyűjtését is. Fischernél elsősorban a szótárt mutatja be, de ír a kései műveiről is (1990: 183–187).

2. Müller élete

De ki is volt G. F. Müller, és miért lenne fontos az ő „nyelvészeti rehabilitációja”?

Gerhard Friedrich Müller 1705-ben született Észak-Rajna–Vesztfália Herford nevű településén. Lelkészcsaládból származó apja a helyi gimnázium igazgatójaként dolgozott. Anyai nagyapja és dédapja jogászprofesszor volt. Müller apja gimnáziumában végezte tanulmányait, majd 1724-ben a lipcsei egyetemre ment, ahonnan egy évre rá Szentpétervárra költözött. Ott a frissen megalapított tudományos és művészeti akadémiára nevezték ki a történettudományok adjunktusának. Első oroszországi éveiben történelmet, latint és földrajzot tanított az akadémia gimnáziumában. Ő szerkesztette a 18. század elején alapított *Санкт-Петербургские ведомости* [Szentpétervári Közlöny] című, hetente kétszer megjelenő lapot, amely az első oroszországi nyomtatott újság volt. 1728–30 között az akadémia jegyzőkönyveit vezette.

1730 nyarán Müllert történészprofesszorrá nevezték ki, majd rövidesen kétéves nyugat-európai tanulmányútra ment Németországba, Hollandiába és Angliába. 1732-ben kezdte publikálni az Oroszország történelmét külföldön is megismertető cikkgyűjteményeit, amelyet *Sammlung Russischer Geschichte* néven jelentetett meg 1732 és 1765 között, kilenc kötetben.

1733-tól 1743-ig tartott részvétele az ún. „Második kamcsatkai expedícióban”, ahol rendkívül gazdag anyagot gyűjtött.

I. Péter cár a katonai terjeszkedések mellett fontosnak tartotta a birodalom feltérképezését, főként Szibéria természeti kincseinek feltárását, földrajzi és etnográfiai leírását. Erre a feladatra egy Daniel Gottlieb Messerschmidt nevű német orvost választott ki, aki 1718-tól nyolc évet töltött Szibériában, főként Irkutszk és Tobolszk környékén. Feladata a szibériai medicinák, ritka növények, fűvek és virágok gyűjtése volt, de emellett különféle földrajzi vizsgálatokat is végzett, ásványokat gyűjtött, s leírta az ottani állatvilágot.

Nagy Péter cár 1724-ben újabb expedíció szervezésére adott utasítást, melynek célja a Csendes-óceán vidékének feltárása, valamint az Ázsia és Amerika közötti átjáró feltérképezése volt. Ennek az expedíciónak a dán Vitus Bering volt a vezetője. Az út 1725 és 1729 között zajlott.

Bering, visszatérvén Pétervárra, rögvést javasolta egy új, az észak-amerikai és a japán partok feltárására és Szibéria partvidékének leírására irányuló expedíció megszervezését. Ezt a tervet támogatta az 1730-ban trónra lépett Anna cárnő, majd az 1741-től uralkodó Erzsébet is, akik mindenképpen szerették volna folytatni a Nagy Péter által megkezdett munkát. Fontosnak tartották Leibniz elveinek megfelelően a nyelvek leírását, a nyelvi anyagok gyűjtését is. Az expedíciót nyolc részlegre osztották. Hét csapat földrajzi fel-

fedezőútra vállalkozott,⁴ a nyolcadik, az ún. „akadémikusok csapata” feladata a szibériai archívumok tanulmányozása, nyelvi gyűjtés és a természet részletes leírása volt. A csoport vezetőjévé Louis de l’Isle de la Croyère francia csillagászt, valamint az akkor mindössze 28 éves Müllert nevezték ki. A 16 fős csoport 1733 augusztusában indult útnak Pétervárról. Október közepén érkeztek Kazanyba, ahol meteorológiai megfigyelésekkel kezdtek foglalkozni. Itt várták meg a téli fagyokat, hogy szárazföldön folytathassák útjukat tovább. Ez a rövid időszak nagy jelentőségű a finnugor tudománytörténet szempontjából: Müller a várakozás ideje alatt helyi emberektől gyűjtött nyelvi és néprajzi adatokat.

Müller hosszú útja során hihetetlen nagy munkát végzett. Egyrészt a helyi közigazgatás segítségével élőnyelvi kutatásokat végzett, másrészt régészeti anyagokat vizsgált, de a legnagyobb figyelmet az archívumok tanulmányozására fordította. Minden városban lemásolta az ottani levéltári anyagokat, összesen mintegy 8000 kópiát készített.

Az út fő állomásai Tobolszk, Jenyiszejszk, Tomszk, Irkutszk, Jakutszk voltak. Müller időközben megbetegedett, 1740 elején elindult vissza, s végül 1743 februárjában hazaérkezett Pétervárra. Az akadémia a pótlására a történész J. E. Fischert küldte ki, aki 1740 nyarán váltotta Müllert.

Az akadémikusok a Kazanytól Kamcsatkaig bejárt hatalmas úton, 33 ezer kilométernyi távolságot megtéve felbecsülhetetlen értékű anyagot gyűjtöttek egyrészt a keleti területek növény- és állatvilágáról, földrajzáról, időjárásiról, viszonyairól, másrészt az itt élő népek szokásairól, jellegzetességeikről, történelmükről az ősidóktól a 18. századig – s nem utolsósorban nyelvükről. Mindezen információk korábban Pétervárott szinte teljesen ismeretlenek voltak. Ennek a hatalmas vállalkozásnak eredményeképp a birodalom vezető értelmisége egy teljesen új világról és új nyelvekről kapott képet.

Müller tehát 1743-ban visszatért Pétervárra. 1747-ben megkapta az orosz állampolgárságot, s még ugyanabban az évben kinevezték az „orosz állam történetírójává”. 1749-ben az orosz nép eredetéről szóló akadémiai előadása nagyon rossz fogadtatásra talált. Müller az ún. normann teória⁵ mellé állt. Ez a nézet akkoriban (csak három évtizeddel a nagy északi háború lezárása után)

⁴ (1) Dvina–Ob, (2) Ob–Jenyiszej, (3) Léna–Jenyiszej, (4) Léna–Kolima részleg, (5) az Észak-Amerikába vezető út megtalálása, (6) Japán feltérképezése, (7) az Ulan-Ude és Ohotszk közötti út keresése.

⁵ Müller, a Pétervári Akadémia német származású tudósaihoz, elsősorban A. L. Schlözerhez (1735–1809) hasonlóan azt a (valós) nézetet képviselte, hogy a novgorodi fejedelemség és a Kijevi Rusz alapítói a viking származású varjagok (varjagok) voltak.

kívívta a kor vezető tudósainak, főként M. V. Lomonoszovnak (1711–1765) az ellenszenvét, aki szerint Rurik a polján törzshöz tartozott, s az Ilmenyvidéki szlovénokhoz fűződő dinasztikus kapcsolatok révén lett Novgorod fejedelme, majd 879-es halála után utódai alapították meg a Kijevi Ruszt. Ez a kérdés azért is fontos volt a korabeli orosz társadalomban, mert a Rurik-dinasztia egészen 1589-ig, Fjodor Ivanovics cár haláláig vezette az országot.

A hazafiatlansággal, Oroszország dicsőségének lábbal tiprásával vádolt Müller előadásának kinyomtatott változatát megsemmisítették, az csak 1768-ban jelenhetett meg az *Allgemeine historische Bibliothek* IV. fejezetében.

Az 1750-es évek eleje nem úgy alakult Müller számára, ahogy szeretete volna. Az expedíciós szerepe után várt akadémiai elismerést – és a beígért juttatásokat – nem kapta meg, sőt, a legalacsonyabb professzori fizetést, évi 660 rubelt folyósítottak neki. Mi több, 1750-ben időlegesen, egy évre lefokozták adjunktussá, 360 rubelnyi évi fizetésért. Ennek oka egyrészt a normann teória melletti állásfoglalása volt, másrészt pedig az, hogy hazatérése után sokáig nem tette közzé szibériai anyagát.

Három évre rá elégedetlenségében az akadémia még ennél is keményebb döntést hozott. A publikálás lassúsága/elmaradása miatt arra kényszerítette Müllert, hogy szibériai útjának anyagát adja át az expedícióban őt váltó J. E. Fischernek (aki később csak a saját neve alatt jelentette meg az anyagot, ami akkoriban nem minősült etikátlan cselekedetnek).

Müller 1755 és 1764 között az akadémia által kiadott *Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие* [Havi írások a polgárok hasznára és szórakoztatására] című lapot szerkesztette. Ez volt az első tudományos-ismeretterjesztő és irodalmi havi periodika orosz nyelven. A folyóiratban számos korabeli író publikált, és fordításokat is megjelentettek. Müller sok cikkét helyezte el a lapban.

1765-ben II. Katalin kinevezte a moszkvai Lelencház főfelügyelőjévé, majd 1766-ban a moszkvai levéltár igazgatója lett. A cárnőtől utasítást kapott az orosz diplomáciával kapcsolatos gyűjtemény összeállítására. 1772-ben szélütés érte, de 1783. október 11-én bekövetkezett haláláig fáradhatatlanul végezte munkáját, számos fontos művet kiadva, többek között Nagy Péter levelezésének egy részét, ill. Tatyiscsev *История Россійская* [Oroszország története] című művét. Érdemeit végül több magas kitüntetéssel ismerték el.

3. Müller néprajzi, történelmi munkássága

Müller – és más korabeli tudósok – munkáiról nehéz pontos képet alkotni. Sok műve kiadatlan maradt, írásainak pedig több kéziratot változata lappang a levéltárak mélyén (jellemző példa, hogy egyik fő műve, az *Описание си-*

бирских народов [A szibériai népek leírása] csak 1933-ban került elő a külügyminisztérium archívumából). Anyaga ma is becses forrása a Szibéria történelmét, néprajzát, régészeti emlékeit tanulmányozóknak. Úti jegyzeteiben, tíz évig folyamatosan vezetett naplójában, összefoglaló munkáiban rengeteg információt közölt az őslakos népekről (melyek egy része már kihalt, asszimilálódott), kultúrájukról, szokásaikról, nyelvükről.

A kéziratok sok ezer oldalt tesznek ki (csak a naplója 2500 lapnyi). Sajnos, írásai sokszor nehezen olvashatók, sok rövidítéssel, beszúrással, lapszéli jegyzettel, javítással. A német nyelvű szövegekben gyakorta találhatók orosz, francia és latin bejegyzések, ráadásul a kéziratok nagy többségének nincs letisztázott, végleges változata. Emiatt a kutatók sokáig csak azokat a műveit ismerték, használták, amelyek még a 18. században megjelentek nyomtatásban. Munkáit csak az 1930-as években kezdték szisztematikusan kiadni, eleinte Sz. V. Vahrusin és A. I. Andrejev jóvoltából. Ők két kötetben közzétették az *История Сибири* [Szibéria története] c. összefoglaló művét (1937, 1941), de a harmadikat már nem sikerült publikálniuk (nem utolsósorban azért, mert a korszellem nem tűrte német szerzők megjelentetését). Az 1950-es években M. O. Koszven és L. P. Potapov, a 80-as években N. N. Pokrovszkij foglalkozott Müller hagyatékával. Az *Описание сибирских народов* teljes, jegyzetekkel ellátott kiadása csak 2009-ben látott napvilágot, Alexandr Elert és Wieland Hintzsche gondozásában.

Müller a sokféle kéziratból, a gyűjtött anyagból szeretett volna egy nagy egészet formálni, ez a törekvése az *Описание сибирских народов*. Ennek szövegét 1736/37 táján kezdte írni Jakutskban, a második kötethez 1738-ban fogott hozzá Irkutskban. Szibériai útja után, 1750-ben *Описание Сибирского царства* [A szibériai cárság leírása] néven adta ki munkájának első kötetét, a 2. már csak részletekben jelent meg a *Sammlung*-ban. Ezt a művet már kortársai is a Szibéria történelmével foglalkozó első igazi tudományos munkának tartották. Szibériai tapasztalatainak esszenciája 1766-ban franciául is megjelent.

4. Müller nyelvészeti munkássága

Müller munkásságának értékelése szinte mindig szibériai gyűjtőtevékenységére, Szibéria történelmének leírására, az ott élő népek etnográfiai bemutatására vonatkozik, s talán csak finnugor és turkológus berkekben esik szó az expedíció elején Kazanyban végzett munkájáról.

A második kamcsatkai expedíció akadémiai kutatócsoportja, mint korábban említettem, 1733 augusztusában indult útnak Pétervárról, s október közepén érkeztek Kazanyba, ahol az őszi hónapokat töltötték. Müller itt helyi em-

berektől gyűjtött nyelvi és néprajzi adatokat. Ennek a gyűjtésnek az eredménye a Volga-vidéki népek etnográfiai leírásának egyik legfontosabb korabeli forrása, az *Описание живущих в Казанской губернии языческих народов* [A kazanyi kormányzóságban élő pogány népek leírása] c. kézirat, benne egy nyolcnyelvű szójegyzékkel.

Hazatérte után az anyag egy részét oroszul megjelentette az általa szerkesztett *Ежемесячные сочинения* 1756 júliusi és augusztusi számában *Описание трех языческих народов в Казанской губернии, а именно черемисов, вотяков и чувашей* [A kazanyi kormányzóság három pogány népének, a cseremisznek, a votjáknak és a csuvasnak a leírása] címmel, 67 oldalon (a szójegyzék nélkül). A kor szokásainak megfelelően németül is kiadta munkáját, ez a *Sammlung Russischer Geschichte* sorozatában jelent meg *Nachricht von dreyen im Gebiete der Stadt Casan, wohnhaften heidnischen Völkern, den Tscheremissen, Tschuwaschen und Wotiacken* címmel 1759-ben. Ebben már helyet kapott a német címszavas, latin betűs szójegyzék (mellékletként, *Vocabularium Harmonicum* címen).

Ezt a szójegyzéket később, 1791-ben megjelentették oroszul is Müller *Описание живущих в Казанской губернии языческих народов* [A kazanyi kormányzóságban élő pogány népek leírása] című, posztumusz kiadású könyvében.⁶ Ez a könyv, miként a kor szokásainak megfelelő hosszú és informatív címe is mutatja „A kazanyi kormányzóságban élő pogány népek, úgymint a cseremiszek, csuvasok és votjákok leírása, élőhelyük, politikai berendezkedésük, testi és lelki adottságaik bemutatásával, milyen ruhát hordanak, miből és mivel táplálkoznak, kereskedelmükről és foglalkozásukról, milyen nyelven beszélnek, ügyességükről, tudásukról, a természeti és az általuk kitálatott pogány vallásukról, valamint valamennyi szertartásaikról, erkölcsükről, szokásaikról” szól.⁷ Müller a térség többi népével információk hiányában

⁶ A mű teljes címe: *Описание живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то черемис, чуваш и вотяков, с показанием их жительства, политического учреждения телесных и душевных дарований, какое платье носят, от чего и чем питаются, о их торгах и промыслах, каким языком говорят, о художествах и науках, о естественном и вымышленном их языческом законе, також о всех употребительных у них обрядах, нравах и обычаях, с приложением многочисленных слов на семи разных языках, как-то: на казанско-татарском, черемисском, чувашском, вотяцком, мордовском, пермском и зырянском, и приобщенным переводом господней молитвы Отче наш на черемисском и чувашском языках. Сочиненное Герардом Фридрихом Миллером по возвращении его в 1743 году из Камчатской экспедиции. Санкт-Петербург, 1791.*

⁷ A szöveg magyar fordítását, ill. annak elemzését ld. Katona – Klima – Maticsák 2018.

nem foglalkozott. Dolgozatom szempontjából a leglényegesebb rész a műhöz kapcsolódó nyolcnyelvű szójegyzék a kötet 81–99. oldalain: *Словарь на татарскомъ, черемисскомъ, чувашскомъ, вотякомъ, мордовскомъ, пермскомъ и зырянскомъ языкахъ, съ російскимъ переводомъ* [Szótár tatár, cseremisiz, csuvas, votják, mordvin, permják és zürjén nyelven, orosz fordítással]. (A következő részben olvasható a Miatyánk cseremisiz és csuvas fordítása.) (Ld. még Agyagási 1982: 15–16; Feoktyisztov 1971: 16–17; 1976: 85–88; Gulya 1965: 166.)

5. A szójegyzék

A szójegyzéknek tehát két nyomtatott változata áll rendelkezésünkre: a latin betűkkel lejegyzett, német címszavakra rendezett 1759-es és annak oroszra fordított, cirill betűs, orosz címszavakból kiinduló 1791-es verziója.

Müller először úgy vélte, hogy a nyelvi adatokat a Miatyánk fordításai alapján gyűjti össze, de hamar rájött, hogy az ima szövege erre alkalmatlan elvont jellege miatt. Ebből kiindulva hamar koncepciót váltott, s egy szójegyzéket állított össze, amely olyan elemi főneveket, mellékneveket, számneveket és igéket tartalmazott, melyeket minden adatközlő értett.⁸ Müller azt kérte adatközlőitől – akik valószínűleg a kormányzóság tisztviselői, ill. a hivatalos tolmácsok lehettek –, hogy a szavakat ejtsék ki anyanyelvükön, ő pedig arra törekedett, hogy ezeket minél pontosabban lejegyezze latin betűkkel.

A szójegyzék alapvetően a német helyesírást követi, többé-kevésbé konzervensen. Jómagam a szójegyzék mordvin szavainak lejegyzését vizsgáltam meg, s arra a következtetésre jutottam, hogy meglepően pontos e szavak latin betűkkel történő rögzítése.⁹ Művének komoly előfutára nem volt (Witsen 1692-es holland–mordvin szótárának ortográfiája eléggé gyenge, Messerschmidt és Strahlenberg lejegyzése nagyon pontatlan), tevékenysége így tehát úttörő jellegű. Munkájának értékét növeli, hogy viszonylag rövid idő alatt (1733 őszén) soknyelvű környezetben dolgozva (nyolcnyelvű szójegyzékének adatközlőit valószínűleg egyszerre faggatta, német anyanyelvüként oroszul) képes volt a gyűjtött anyag – korabeli mércével: rendkívül – pontos lejegyzésére. Íráshibája alig van, helyesírási elvei alapvetően logikusak (egyedül a palatalizáció jelölése terén nem jeleskedett), a hangsúlyviszonyok jelölésében viszont eléggé következtelenül járt el.

⁸ A főbb tematikai egységek a következők: égi lények, természeti jelenségek, időviszonyok, domborzat, emberek megnevezése, testrészek, ruházat, lakóhely, eszközök, járművek, állatok, növények, igék, melléknevek, számnevek.

⁹ Ld. például a 'csillag' jelentésű erza-mordvin szót: mai transzkripcióval *tešče* (irodalmi alak: *tešče*), Müllernél *tjěchtjche*. Müller ortográfiájáról: Maticsák 2016: 201–249.

A szójegyzék első nyomtatott változatának nyolc nyelve: német, tatár, cseremis, csuvas, votják, mordvin, permi,¹⁰ zürjén. A nyolc nyelv adatai függőleges vonalakkal elválasztott hasábokba vannak rendezve, laptükörben, oldalanként négy-négy nyelvvel.

A szójegyzék első 15 szava a nyolc nyelven a következő:¹¹

német	tatár	cseremis	csuvas	votják	mordvin	permjék	zürjén
GOTT	<i>tara, gudài</i>	<i>juma</i>	<i>tóra</i>	<i>inmàr</i>	<i>paŋf</i>	<i>jen</i>	<i>jen</i>
TEUFEL	<i>schaitàn</i>	<i>schaitàn</i>	<i>schaitàn, schüidan</i>	<i>schaitàn</i>	<i>schaitàn</i>	<i>kul</i>	<i>kul</i>
HIMMEL	<i>kuk</i>	<i>küfehne juma</i>	<i>pül, püllüt</i>	<i>kuidem-inmàr</i>	<i>menil, were-paŋf</i>	<i>kümar</i>	<i>jen-efch, jen-wele</i>
WÖLKEN	<i>awadàh</i>	<i>püllun</i>	<i>püllüt</i>	<i>pillèm</i>	<i>pjel</i>	<i>kumar</i>	<i>kümar, kümer</i>
WIND	<i>dŋchil</i>	<i>mardèfch</i>	<i>sill</i>	<i>tillò</i>	<i>warmàh</i>	<i>tyl, töl</i>	<i>töl, töl</i>
REGEN	<i>jangur</i>	<i>jur ?</i>	<i>sfómmor</i>	<i>sfora</i>	<i>piŋime</i>	<i>ser</i>	<i>jen-sére, sére</i>
SCHNEE	<i>kar</i>	<i>lum</i>	<i>jor</i>	<i>lümü</i>	<i>lo</i>	<i>lym</i>	<i>ljüm</i>
HAGEL	<i>buff</i>	<i>seholèm</i>	<i>jörküрпи</i>	<i>jefforam</i>	<i>tŋcharachman</i>	<i>scher</i>	<i>scher</i>
DONNER	<i>kukukrä</i>	<i>küdürtz</i>	<i>aŋŋä</i>	<i>gudriàh</i>	<i>purginä</i>	<i>gümala</i>	<i>güm, jengümala</i>
BLITZ	<i>jaŋchin</i>	<i>wolgòntŋch</i>	<i>aŋŋä</i>	<i>feblet ?</i>	<i>jondül</i>	<i>tŋharlala</i>	<i>bi, malanja</i>
SONNE	<i>kujafch</i>	<i>ketŋche</i>	<i>chwel, schwel</i>	<i>schüнди</i>	<i>schibàŋf</i>	<i>schonde</i>	<i>schondi</i>
MOND	<i>ai</i>	<i>tilfa</i>	<i>óüich, újech</i>	<i>tolès</i>	<i>ko</i>	<i>tölis</i>	<i>tüllis, tölifch</i>
STERN	<i>juldüs</i>	<i>schíder</i>	<i>sóldir</i>	<i>kufeli</i>	<i>tjéŋchtŋche</i>	<i>kódŋchil</i>	<i>kodŋchul</i>
TAG	<i>kun</i>	<i>kéŋche</i>	<i>kon</i>	<i>juggut, nunàŋf, nunál</i>	<i>tŋchi</i>	<i>lun</i>	<i>lün</i>
NACHT	<i>tjün</i>	<i>jüt</i>	<i>sfür, sfor, kaŋpolat</i>	<i>úin</i>	<i>wi, wéi</i>	<i>oi</i>	<i>woi</i>

¹⁰ A permi a permjék nyelvet (voltaképpen nyelvjárást) takarja.

¹¹ A mű internetes elérhetősége: <https://books.google.hu/books?id=47RKAAAAcAAJ&pg=PA314&dq=sammlung+russischer+geschichte+1759&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKEwj75PyILNAhUCPhQKHRuZDBEQ6AEIGjAA#v=onepage&q=sammlung%20russischer%20geschichte%201759&f=false>. A szójegyzék oldalszáma: 382–409.

A szójegyzék 1791-es nyomtatott orosz verziójának felépítése és külalakja ugyanolyan mint a németé. A nyelvek sorrendje is ugyanaz, de értelemszerűen a német helyett itt az orosz szerepel az első hasámban. Az esetleges szinonimák ugyanott vannak, ugyanolyan rendben sorakoznak, mint az eredeti szövegben, s a hiányzó szavak is ugyanonnan maradtak le. Összességében ez egy szolgálalkú transliterálás/másolás, lényegesen több íráshibával, mint az eredetiben.

6. A szójegyzék utóélete

Mint korábban említettem, Müller hazatérte után sokáig nem publikálta szibériai gyűjtését. Ezért – valójában azonban inkább a normann teória melletti kiállásáért – az akadémia arra szólította fel, hogy anyagát adja át J. E. Fischernek. Ezt Müller 1753 elején meg is tette. Fischer azt az utasítást kapta, hogy rövidítse le a terjedelmes írást (ez a rövidített verzió végül 861 oldalnyi lett...). Fischer 1757-ben lett vele kész, de a kétrészes mű, a *Sibirische Geschichte*¹² a nagy siettetés ellenére is csak 1768-ban jelent meg. Összességében saját munkája csak az előszó és a 2. rész végén lévő részletes mutató, amely ráadásul az Ivan Golubcov által készített 1774-es orosz fordításból¹³ ki is maradt.

Történészkörökben a munka fogadtatása nem volt kedvező, volt, aki egyenesen plágiumnak minősítette. Fischer „jutalmul” megkapta a „бледная тень Миллера” (’Müller halvány árnyéka’) cseppet sem hízelgő epiteton ornanst.

Fischer azonban nemcsak a *Sibirische Geschichte* révén lett közismert, hanem az ő nevéhez fűződik a *Vocabularium Sibiricum* összeállítása is. Fischer 1747 nyarán tért vissza Szibériából Pétervárra. Szeptember elején 28 anyagot nyújtott be az akadémiának, ezek útleírások, földrajzi megfigyelések, néprajzi adatok voltak (a részletes jegyzéket ld. Adamović 1981: 69–70). A papírok közül dolgozatom tárgya szempontjából a legfontosabb: „Ein Vokabular mit 300 Wörtern von 35 grösstenteils sibirischen Völkern, darunter den Wotjaken, Ostjaken (von Irkutsk und Jenisej), Wogulen (von Pelym

¹² A mű teljes címe: *Sibirische Geschichte von der Entdeckung Sibiriens bis auf die Eroberung dieses Landes durch die russischen Waffen.*

¹³ *Сибирская история с самого отркытия Сибири до завоевания сей земли российским оружием, сочиненная на немецком языке и в собрании Академическом читанная членом Санкт-Петербургской Академии наук Профессором древностей и истории, так же членом исторического Геттинского собрания Иоганном Ебергардом Фишером.*

und Verchotur'e), Teleuten, Kuznecktataren, Tomsktataren, Tobolsktataren, Kalmücken, Mongolen, Burjaten, Lamuten, Dauren, Tungusen u. a.”.

A szibériai gyűjtőmunka összegzéseként készített szótár teljes címe: *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium, maxima ex parte Sibiricarum*.¹⁴ Két változata ismeretes: az egyik a pétervári, a másik a göttingeni változat, amelyet 1767-ben küldött el A. L. Schlözer történész-professzornak.

A szótár négy részből áll, ezek 99 lapot tesznek ki. Összesen 40 nyelv szerepel benne,¹⁵ nyelvenként elvileg 307 szóval. Mivel sok hiányos hasáb van, összességében 11–12 ezer szót tartalmazhat. Az utolsó oldalon a 307 szó után 50 görög és 39 magyar szó áll még, nehezen olvasható formában. Mindezeket az *Analecta* című kiegészítés követi, újabb szavakkal. Ezek mennyisége változó, görögből húsz adat szerepel, de például grúzról egy sem. A listát nép- és helynevek zárják, szintén eltérő mennyiségben, nyelvenként legfeljebb egy tucatnyi adattal. (A szójegyzékről ld. Agyagási 1982: 16–22; Feoktyisztov 1968: 86–88; 1971: 17–18; Gulya 1995: 14–45; Winkler 1997: 281–283.)

A szójegyzék többféle tintával íródott, s több kéz műve, de a Fischerét nem lehet azonosítani.¹⁶ A kézírások néhol nehezen olvashatók. A szótár nagy részét egy kéz írta (ez talán Fischer maga lehetett). Egy másik másoló munkája a grúz, magyar, lengyel, permi és finn anyag. A svéd szavak gót betűvel vannak lejegyezve, a görög görög betűvel, az orosz és a szamojéd cirillel (részletesebben ld. Adamović 1981: 74).

Fischer szótárának jelentős újítása, hogy számos szó mellett utal a rokon nyelvi párhuzamokra, hol egy, hol több nyelv adataira (ezek az utalások általában kölcsönösek), pl. fi. *filmä* [Mordw], vj. *sfim* [Sir. Perm], md. *sfíelmä* [Finn.], magy. *szem* [Vog. Ost. Irt. Kam.] (84. adat). Gulya János ezt olyanira fontosnak tartja, hogy a szójegyzéket egyenesen „az uráli (tehát finn-

¹⁴ Fischer a német jelentésben 35, a latin címben 34 nyelvről beszél, később, Pétervárott egészítette ki negyvenre (ld. Winkler 2014: 51).

¹⁵ (1) latin, kalmük, bokharai, csulimi török, csat tatár, szelkup, zürjén, ket, evenki A (déli nyelvjárás), asan; (2) görög, finn, votják, cseremisiz, csuvas, kazanyi tatár, mordvin, nyenyec A (a Mezeny-medencében beszélt tundrai nyelvjárás), grúz, magyar; (3) orosz, toboli tatár, vogul, lengyel, svéd, permjék, osztják, mandzsu, kínai, nyenyec B (Narjan-Mar környékén beszélt tundrai nyelvjárás); (4) mongol, evenki B (keleti nyj.), tibeti, sór, teleut, hakassz, arin, kott és kojbal, kamassz, burját.

¹⁶ A göttingeni egyetemi könyvtárban Fischer két kéziratát őrzik, de ezek gót betűvel íródtak, ezért nem lehet egyértelműen a szótár valamelyik lejegyzőjéhez kötni (Adamović 1981: 74).

ugor és szamojéd!) nyelvek első etimológiai szótára”-nak minősíti (Gulya 1967: 88), s erről szóló tanulmányának címe is így szól: „A magyar nyelv első etimológiai szótára”.¹⁷ Számításai szerint mintegy 650 „etimológiai szóegyeztetést” rejt a szótár, ez összesen kb. háromezer szó rokonítását jelenti. A szótár jelentősége azért is nagy, mert a 18. század végi tudományos diskurzusban a finnugor rokonság egyik fő bizonyító anyagának számított. Gyarmathi Sámuel az *Affinitas* írása során nagymértékben támaszkodott Fischer anyagára (Gulya 1965: 166–167; 1967: 90; 1974: 61–62; 1983: 163–166).

A kéziratot faximile formában 1965-ben publikálta Gerhard Doerfer. Gulya János 1995-ben önálló könyv formában jelentette meg a *Vocabularium Sibiricum* etimológiai anyagát (erről ld. Zaicz 1997).

Összességében Fischer szótárának megítélése kettős. A szójegyzék, a közel 12 ezer szó javarésze kompiláció, de az etimológiai utalások, a nyelvek rokonsági rendszerének felállítása révén műve a (finnugor) történeti-összehasonlító nyelvészeti kutatások egyik legjelentősebb előfutára.

A korszakkal foglalkozó tudománytörténészek régi polémiája, vajon Fischer műve mennyiben önálló alkotás. Van, aki egyértelműen plágiumnak, Müller gyűjtése szolgálalkú átvételének tartja, van, aki kategorikusan elutasítja a plagizálás gyanúját, s van, aki e két végpont között helyezkedik el. (A korábbi nézetek összegzését ld. Agyagási 1982: 9–12.)

Az utóbbi időben Eberhard Winkler foglalkozott a plágium kérdésével (1997, 2014). Winkler kizárta, hogy a gyűjtemény teljes egészében Fischer saját munkája lett volna. Fischer 1740 előtt semmilyen gyűjtőmunkát nem végzett, ráadásul Müllertől 1740-ben Szurgutban egy teljesen más, 660 szavas listát kapott, amely alapján gyűjteni kellett volna az anyagot. Fischer nem készített próbakérdőíveket sem, nem mutatott be egyéb gyűjtéseket. Az is a saját gyűjtés ellen szól, hogy a szótárában szereplő nyelvek közül jó néhány nem volt elérhető Szibériában, pl. a grúz, magyar, finn, lengyel, svéd, kínai, mandzsu. Winkler azt is cáfolta, hogy a korábbi gyűjtők – Witsen, Messerschmidt, von Strahlenberg, Tatyiscsev – anyagát használta volna fel Fischer. Winkler konklúziója: „И. Э. Фишер не был способен последовательно и систематично собирать языковые образцы, что осложнялось его весьма слабым знанием русского языка” (2014: 49).¹⁸

¹⁷ Gulya számításai szerint 158 magyar szó etimológiája szerepel a szótárban, ezek közül 85 helyes, 46 kérdőjeles. (Az „etimológiák” helyett talán pontosabb lenne az „utalás más rokon nyelvek adataira” megfogalmazás.)

¹⁸ „Fischer nem volt képes következetes és rendszerezett nyelvi gyűjtésre, amihez szerföltött gyenge orosz nyelvtudása is hozzájárult.”

Jómagam Müller gyűjtésének és Fischer szótárának mordvin anyagát vettem össze. Fischer 1740. február 27-én indult el Moszkvából és március 28-án ért Tobolszkba, ott csatlakozott az expedícióhoz. Innen Szurgutba és Jakutszkba ment, majd Irkutszkban és Tomszkban élt. 1746. február 23-án hagyta el Tomszkot, hosszabban időzött a baraba tatároknál, majd június második felében indult el hazafelé Tobolszkból, Szolikamszkon át. December 25-én ért Moszkvába, majd 1747. június 28-án érkezett meg Pétervárra (Adamovič 1981: 68–69). Vajmi nehezen képzelhető el, hogy Szibériába menet vagy visszafelé jövet megállt volna a Volga-vidéken, s ott pár hét alatt komoly gyűjtésbe fogott volna (vö. Winkler 1997: 285). Az sem tehető fel, hogy a szibériai diaszpórában élő mordvinoktól gyűjtött volna, mert szóanyagának ebben az esetben teljesen más dialektális képet kellene mutatnia.

Nemcsak a földrajzi, hanem a nyelvi bizonyítékok is Müller mellett szólnak. A két szójegyzék mordvin anyagában ugyanaz a szavak sorrendje, s a két listából ugyanazon mordvin szavak hiányoznak. Müller szójegyzékében többször előfordul, hogy egy német címszónak a mordvinban több szó felel meg.¹⁹ Ezek rendre így ismétlődnek Fischernél is, ez nem lehet önálló gyűjtés véletlenszerű eredménye, csak másolással magyarázható.

Néhány grammatikai jelenség szintén a szolgalelkű másolás mellett szól. Ezek az egyezések önálló gyűjtés esetén nem fordulhatnak elő. Például néhány mordvin szó Müllernél Px1Sg,²⁰ illetve vocativusi alakban²¹ van megadva, ezek így szerepelnek Fischernél is. A nyelvtani tévesztések is ugyanott fordulnak elő.²²

Összességében mindezen bizonyítékok alapján kijelenthető, hogy Fischer szójegyzékének mordvin része nem önálló gyűjtés, hanem másolás eredménye. A képet kicsit árnyalja, hogy Fischer anyaga némi többlettel rendelkezik Mülléréhez képest, ez pedig az *Analecta* mordvin szóállománya. Meglehet, hogy Fischer a kézirat tisztázásakor, a szótár szerkesztése során kapcsolatba került mordvinul tudó adatközlővel (erről tanúskodik bizonyos íráshibák ja-

¹⁹ Számításaim szerint 27 ilyen eset fordul elő a 314 szavas szójegyzékben, pl. Müller *menil*, *were-paff* ~ Fischer *menil*, *wére pafs* 'Himmel'; M *inne-wjed*, *more* ~ F *inne-wied*, *more* 'Meer'; M *purfos*, *tuläux* ~ F *purfos*, *tuläux* 'Ferkel'; M *saka*, *katka* ~ F *sáka*, *kátka* 'Katze' stb.

²⁰ M *aläm* 'Bruder' ~ F *aläm* (mai mdE nominativusi alak: *ala*); M *mirdëm* 'Mann' ~ F *mirdëm* (*mir'de*); M *stirim* 'Tochter' ~ F *stirim* (*štir*) stb.

²¹ M *awäi*, *auwäi* 'Mutter' ~ F *awäi*, *auwäi* (mai mdE nom. *ava*); M *tetei* 'Vater' ~ F *tetëi* (*t'eta*); M *tzöräi* 'Sohn' ~ F *tzöräi* (*čora*).

²² Ezeket részletesen ld. Maticsák 2016: 54–55.

vítása, a palatalizáció pontosabb jelölése), de az is elképzelhető, hogy Tatyiscsev²³ adatait építette be a függelékbe.

Müller hatalmas néprajzi és régészeti anyagot gyűjtött szibériai útja során, ezt az utókor nagy becsben is tartja. Nyelvészeti tevékenysége és ennek elismerése azonban méltatlanul háttérbe szorult. Régóta úgy él a finnugor köztudatban, hogy Müller csupán biztatta Fischert nagy munkái kiadására. Az igazság ezzel szemben azonban az, hogy Fischer Müller kazanyi és szibériai gyűjtését felhasználva állította össze szótárát, a *Vocabularium Sibiricum*-ot. Jó lenne, ha Müller elfoglalhatná az őt megillető helyet a 18. század finnugor tudománytörténetében.

Irodalom

- Adamović, Milan 1981: Das Tatarische des 18. Jahrhunderts. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 77: 67–126.
- Agyagási Klára 1982: Hat XVIII. századi csuvas szójegyzék forráskritikája. *Néprajz és Nyelvtudomány* 26: 7–35.
- Bereczki Gábor 1998: A magyar nyelv finnugor alapjai. Universitas Kiadó, Budapest.
- Doerfer, Gerhard 1965: Ältere westeuropäische Quellen zur kalmükischen Sprachgeschichte. *Asiatische Forschungen* 18. Wiesbaden.
- Domokos Péter (szerk.) 1990: Finnugor életrajzi lexikon. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Elert, Alexandr Chr. – Hintzsche, Wieland (Hrsg.) 2009: Герхард Фридрих Миллер, Описание сибирских народов. In: *Источники по истории Сибири и Аляски из российских архивах VIII/1*. Москва.
- Feoktyisztoy, A. P. 1968: А. П. Феоктистов, Истоки мордовской письменности. Наука, Москва.
- Feoktyisztoy, A. P. 1971: А. П. Феоктистов, Русско–мордовский словарь. Из истории отечественной лексикографии. Наука, Москва.
- Feoktyisztoy, A. P. 1976: А. П. Феоктистов, Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков. Наука, Москва.

²³ V. N. Tatyiscsev (1686–1750) eredetileg bányamérnök és geográfus volt, de élénken érdeklődött Oroszország történelme és nyelvei iránt is (nevéhez fűződik az orosz történelem első nagy összefoglalása, az *История Российская* [Oroszország története]. Nagy adatgyűjtést tervezett, 1734-ben kérdőívet készített. A szójegyzéket később finomította. Az eredeti kérdőív 92 kérdést tartalmazott, melyhez egy 200 orosz szóból álló listát csatolt. A második verzió 500 szavassá bővült. A harmadik változat 5000 szavas lett volna, de ez nem készült el (Agyagási 1982: 10–11; Feoktyisztoy 1968: 83; Gulya 1965: 165; Winkler 1997: 283).

- Fischer, Johann Eberhard 1747/1995: *Vocabularium Sibiricum*. Der etymologisch-vergleichende Anteil. Bearbeitet und herausgegeben von János Gulya. *Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia* VII. Frankfurt am Main etc.
- Fischer, Johann Eberhard 1768: *Sibirische Geschichte von der Entdeckung Sibiriens bis auf die Eroberung dieses Landes durch die russischen Waffen*. St. Petersburg.
- Gulya, János 1965: Some 18th Century Antecedents of the 19th Century Linguistics. *Acta Linguistica Hungarica* 15: 163–170.
- Gulya János 1967: A magyar nyelv első etimológiai szótára. *Nyelvtudományi Értekezések* 58. 87–90.
- Gulya, János 1974: Краткий очерк истории сравнительного финно-угорского языкознания. In: В. И. Лыткин – К. Е. Майтинская – Карой Редעי (отв. ред.), *Основы финно-угорского языкознания* 1. Наука, Москва. 55–98.
- Gulya János 1983: XVIII. századi etimológiák. Mutatvány J. E. Fischer „*Vocabularium Sibiricum*”-ának készülő kiadványából. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), *Uralisztikai tanulmányok* 1: 163–171.
- Gulya János 1995 = Fischer, Johann Eberhard 1747/1995.
- Hajdú Péter – Domokos Péter 1978: *Uráli nyelvrokonaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Katona Erzsébet – Klima László – Maticsák Sándor 2018: *Emberek és népek a Volga-vídéken. Gerhard Friedrich Müller a cseremiszeokról, csuvasokról és votjákokról (1733)*. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 71. Debrecen.
- Korhonen, Mikko 1986: *Finno-ugrian language studies in Finland 1828–1918*. Helsinki.
- Maticsák Sándor 2016: *Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Nanovszky György (szerk.) 2000: *Nyelvrokonaink*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Stipa, Günter Johannes 1990: *Finnisch-ugrische Sprachforschung. Von der Renaissance bis zum Neupositivismus*. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 206. Helsinki.
- Winkler, Eberhard 1997: Zum Göttinger *Vocabularium Sibiricum*. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 87: 281–308.
- Winkler, Eberhard 2014: О роли Иоганна Эберхарда Фишера в работе по сбору языкового материала в Волго–Камской ареале (XVIII в.). *Linguistica Uralica* 50: 44–52.
- Zaicz Gábor 1997: Johann Eberhard Fischer: *Vocabularium Sibiricum* (1747). Der etymologisch-vergleichende Anteil. *Folia Uralica Debreceniensia* 4: 224–227.
- Zsirai Miklós 1994: *Finnugor rokonságunk. Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja Zaicz Gábor*. 2. kiadás. Budapest, Trezor Kiadó. [1. kiadás: MTA, Budapest, 1937.]

The forgotten linguist, Gerhard Friedrich Müller

The work of Gerhard Friedrich Müller (1705–1783) has been studied extensively by historians and ethnographers. He was considered a renowned scholar in his time already and his prominence in ethnography and historiography remains. However, his linguistic work had a different fate, since he has been completely forgotten as a linguist.

He was born in North Rhine-Westphalia and he moved to Saint Petersburg in 1725. He was appointed as a professor of history in 1730 and collected a large corpus of linguistic, ethnographic and historical data as a leader of the great expedition exploring Siberia between 1733 and 1743.

At the beginning of the journey, in 1733, he did research in Kazan for a couple of months. The result of this work is the manuscript titled *Описание живущих в Казанской губернии языческих народов* [A description of the pagan people of Kazan Governorate] containing an eight-language glossary (1759: in German, 1791: in Russian). The languages of the glossary are the following: German/Russian, Tatar, Mari, Chuvash, Udmurt, Mordvin, Permic and Zyrian.

After arriving home, Müller did not publish the material he collected in Siberia for a long time. As a consequence, the academy ordered him to hand over his material to J. E. Fischer, who replaced him in the Siberian expedition in 1740. Fischer's book titled *Sibirische Geschichte* (1768) was written on the basis of this corpus.

It was also Fischer who compiled the dictionary titled *Vocabularium Sibiricum* (1747) containing 300–300 word from 40 languages. According to historians of science, Fischer's book is an adaptation of Müller's collected material. Eberhard Winkler's research from the recent past supports this view, as well as the study I conducted on the Mordvin material from the dictionary. (It is also to be noted however, that Fischer's work is one of the most prominent forerunners of Finno-Ugric comparative historical linguistic research owing to its etymological references.)

Fischer became a renowned scholar with the help of Müller's work. This is why Müller should be acknowledged as a prominent figure in the 18th century Finno-Ugric history of science.

Keywords: G. F. Müller, J. E. Fischer, Siberian expedition, eight-language glossary.

SÁNDOR MATICSÁK